

Podstawy chemoinformatyki leków

Podręczniki i Skrypty

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 191

50^{lat}
Uniwersytetu
Śląskiego
w Katowicach

Jarosław Polański, Andrzej Bąk

Podstawy chemoinformatyki leków

Wydanie drugie rozszerzone

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2018

Recenzenci

prof. dr hab. Barbara Malawska, Collegium Medicum UJ
dr hab. inż. Barbara Dębska, prof. Politechniki Rzeszowskiej

Reprodukcje rysunków za zgodą odpowiednio: American Chemical Society (ramki 79, 160, 180–182), Wiley-VCH Verlag GmbH&Co. (ramki 80, 90, 168, 169, 176).

Spis treści

Przedmowa do wydania drugiego	9
1. Wstęp	11
2. Przedmiot chemii i chemoinformatyki	13
3. Komputer jako narzędzie pracy chemika – problemy wprowadzania danych	21
3.1. Kodowanie cząsteczek w chemoinformatyce	26
3.2. Grafy cząsteczek chemicznych	26
3.3. Notacja liniowa	28
3.3.1. Kody SMILES	30
3.3.1.1. SMILES – język kodowania grafów molekularnych	30
3.3.1.2. Gramatyka języka SMILES	31
3.3.2. Inne systemy notacji liniowej	41
3.4. Macierzowe systemy kodowania konstytucji cząsteczki	42
3.5. Edytory molekularne	50
3.6. Standardy wymiany informacji strukturalnej	60
3.7. Nomenklatura chemiczna	68
3.8. Związek chemiczny – <i>in vitro</i> oraz <i>in silico</i>	72
3.9. Ontologia chemiczna – formalna definicja związku chemicznego	73
3.10. Właściwości związków chemicznych i ich pomiary	76
3.11. Chemiczne bazy danych	78
3.11.1. Organizacja bazy danych	78
3.11.2. Typy baz danych	80
3.11.3. Strukturalne bazy danych ligandów	83
3.11.4. Strukturalne bazy danych makromolekuł	86
3.11.5. Bazy literaturowe	90
4. Chemia <i>in silico</i> – problemy przetwarzania danych	93
4.1. Deskryptory molekularne	93
4.1.1. Kodujące deskryptory konstytucyjne	95
4.1.2. Deskryptory daktyloskopowe cząsteczki	95
4.1.3. Deskryptory obliczane na podstawie atomowej reprezentacji cząsteczki ...	95
4.1.4. Deskryptory obliczane na podstawie fragmentów molekularnych	96
4.1.5. Deskryptory topologiczne	96
4.1.6. Proste deskryptory geometryczne	97
4.1.7. Złożone deskryptory geometryczne	97
4.1.7.1. Deskryptory pola oddziaływań cząsteczkowych	97
4.1.7.2. Deskryptory profilu konformacyjnego	98
4.1.7.3. Deskryptory wirtualnego miejsca receptorowego	98
4.1.7.4. Deskryptory receptorowe	100
4.1.8. Deskryptory złożonych systemów cząsteczkowych ligand – receptor	100
4.1.9. Deskryptory skorelowane z właściwościami	100
4.1.9.1. Korelaty właściwości globalnych	100
4.1.9.2. Korelaty fragmentów molekularnych – stałe Hammetta	101

4.1.9.3. Prognozowanie właściwości związków chemicznych	104
4.2. Modelowanie struktur 3D	107
4.2.1. Generatory struktur 2D	110
4.2.2. Generatory struktur 3D	110
4.2.2.1. Semiempiryczne metody chemii kwantowej	116
4.2.2.2. Mechanika molekularna	117
4.2.2.3. Dynamika molekularna	125
4.2.2.4. Techniki generowania konformerów	133
4.2.3. Pakiety do modelowania molekularnego	134
4.3. Podobieństwo strukturalne cząsteczek	139
4.4. Synteza i retrosynteza	152
4.4.1. Synteza organiczna – odwzorowanie reagentów w produkty	154
4.4.2. Projektowanie syntezy organicznej – odwzorowanie produktów w reagenty	155
4.4.3. Retroreakcje – nomenklatura syntonów	160
4.4.4. Operacje na syntonach	160
4.4.4.1. Przekształcenie syntonu w reagent	160
4.4.4.2. Modyfikacje syntonów	162
4.4.4.3. Odwrócenie reaktywności	163
4.4.5. Komputerowo wspomagane projektowanie syntezy (CASD)	164
4.5. Eksploracja baz danych	166
4.6. Chemometria – analizy złożonych danych chemicznych	169
4.6.1. Wybrane metody analizy struktury danych	170
4.6.2. Podstawowe pojęcia chemometrii	171
4.6.3. Zmienne i ich korelacje	171
4.6.4. Wstępna transformacja danych	173
4.6.5. Eksploracja danych	175
4.6.6. Jednoczynnikowa analiza wariancji	175
4.6.7. Wieloczynnikowa analiza wariancji	178
4.6.8. Algorytmy genetyczne	180
4.6.9. Wybrane techniki projekcji i wizualizacji wielu zmiennych	183
4.6.10. Analiza czynników głównych	183
4.6.11. Sieci neuronowe	185
4.6.12. Analiza regresji	198
4.6.13. Metoda najmniejszych kwadratów	201
4.6.14. Analiza regresji czynników głównych	205
4.6.15. Metoda częściowych najmniejszych kwadratów	205
4.6.16. Walidacja krzyżowa	207
4.7. Komputerowe wspomaganie projektowania molekularnego	212
4.8. Synteza ukierunkowana na właściwości	214
4.8.1. Intuicja i szczęśliwy traf w poszukiwaniach i odkryciach nowych leków	215
4.8.2. Schematy racjonalne w poszukiwaniu nowych leków – badanie zależności między budową a działaniem związków	215
4.8.3. Badania przesiewowe metodami chemii kombinatorycznej	223
4.8.4. Projektowanie molekularne <i>in silico</i>	224
4.8.5. Projektowanie leków, kiedy dostępne są dane strukturalne receptora	224
4.8.6. Dokowanie molekularne	227
4.8.7. Projektowanie oparte na szeregu aktywnych ligandów	233
4.8.8. Ilościowe modele zależności struktura – aktywność QSAR	235
4.8.8.1. Modele 0D QSAR	236
4.8.8.2. Modele 1D QSAR	237
4.8.8.3. Modele 2D QSAR	237
4.8.8.4. Modele 3D QSAR	239
4.8.8.5. Modele 4D QSAR	243
4.8.8.6. Modele 5D QSAR	244

4.8.8.7. Modele 6D QSAR	245
4.8.8.8. Modele RI-QSAR z wirtualnym receptorem modelowanym danymi innymi niż szereg jego aktywnych ligandów	245
4.8.8.9. Modele RD QSAR z rzeczywistymi danymi receptorowymi	246
4.8.9. Lekotyipy	247
5. Internetowe zasoby i nowe technologie chemoinformatyczne <i>on-line</i>	249
Literatura dodatkowa	255
Dodatek	257

Przedmowa do wydania drugiego

Zainteresowanie pierwszym wydaniem podręcznika przerosło nasze oczekiwania. Był on dostępny w ograniczonym nakładzie, który od dawna jest wyczerpany, gdyż od czasu publikacji minęło już kilka lat. Okazało się też, że w pierwszym wydaniu podręcznika wiele drobnych błędów wymagało korekt. Chemoinformatyka to prężnie rozwijająca się nowa gałąź chemii, wciąż powstają nowe koncepcje i pomysły. Z nadzieją na wypełnienie luki na rynku podręczników z tej dziedziny postanowiliśmy przygotować nowe, poprawione i uzupełnione wydanie naszej publikacji.

1. Wstęp

Chemia leków (ang. *medicinal chemistry*) jest interdyscyplinarną nauką obejmującą chemię organiczną, biologię molekularną, chemię obliczeniową, a także farmację i farmakologię. Angielski termin *medicinal chemistry*, odnoszący się do leków, często tłumaczony jest na polski jako „chemia medyczna” i czasami interpretowany w sensie poszerzonym o problemy chemii w medycynie. Istnieją jednak inne nauki, jak biochemia, których przedmiot odnosi się do takich zastosowań, znacznie precyzyjniej je opisując. Warto zauważyć, że także w literaturze angielskiej termin *medicinal chemistry* rozumie się czasami nieco szerzej niż tylko jako chemię leków. Rzadziej spotyka się tam pojęcie *medical chemistry*, które jest jeszcze bliższe polskiemu terminowi „chemia medyczna”.

Ze względu na cechujący *homo sapiens* instynkt przetrwania sztuka leczenia ludzi, czyli medycyna, zawsze była przedmiotem ogromnego zainteresowania człowieka. Leki poszukiwane są od czasów prehistorycznych. Pierwsze takie substancje odkrywano przypadkowo. Zadaniem chemii jest wytwarzanie molekuł wykazujących pożądane działania. Stosownie do tego lekiem określa się substancję o pożądanym profilu aktywności biologicznej. Ponieważ farmaceutyki (potocznie: leki) reprezentują najważniejszą część rynku, problemy związane z otrzymywaniem takich substancji określa się często mianem *projektowania i poszukiwania leków* (ang. *drug design and discovery*). Nawet dzisiaj poszukiwanie nowych farmaceutyków jest bardzo skomplikowanym procesem, który z trudem poddaje się racjonalizacji. Złożoność opracowania nowego leku podkreśla stosowany czasami termin „racjonalne projektowanie” (ang. *rational design*) leku. Pojęcie to przeczy logice i jest tautologią językową – bo czy możliwe jest projektowanie nieracjonalne? Dostrzegając te problemy nomenklaturowe, w ostatnim czasie termin „(racjonalne) projektowanie leków” zastępuje się często bardziej precyzyjnym określeniem „*projektowanie molekularne*”, które można zdefiniować jako konstruowanie nowych cząsteczek o określonym profilu aktywności chemicznej lub biologicznej.

Ramka 1

Najwcześniejszy przekaz pisany dotyczący terapii datuje się na XVI wiek p.n.e. Na papierze zanotowano wówczas ponad 800 receptur farmaceutycznych, w tym recepturę preparatu opium. Wiedza na temat właściwości terapeutycznych ziół, roślin i praktyk leczniczych rozprzestrzeniła się w starożytnych cywilizacjach na terytoriach, przez które prowadziły szlaki handlowe i na których toczyły się wojny. Przepisy adaptowano powszechnie z innych kultur, wzbogacając własne umiejętności i sztukę leczenia. W starożytnej Grecji i Rzymie ważną częścią farmakologii była umiejętność wytwarzania odtrutek przeciw truciznom,

które w tym czasie często stosowano. *Mithridaticum* stanowi przykład takiego preparatu zawierającego aż 54 składniki stanowiące remedium na różne trucizny. Środek ten przygotowany został w I wieku p.n.e. dla króla Pontu Mityrydatesa. Ważne odkrycia w farmakologii pochodzą z okresu średniowiecza. Paracelsus (1493–1541) usiłował znaleźć lek na każdą chorobę. Wraz z powstaniem nowoczesnej chemii przedefiniowano także przedmiot zainteresowania farmakologii. Już w 1809 roku w pierwszym numerze „Bulletin de Pharmacie” czytamy, że ulepszanie metod ekstrakcji jest istotnym czynnikiem, który warunkuje możliwość zastąpienia złożonych i słabo zdefiniowanych ekstraktów preparatami czystych substancji, na przykład alkaloidów. Dzisiaj farmakologia jest interdyscyplinarną nauką opierającą się z jednej strony na nowoczesnej chemii organicznej, chemii obliczeniowej i medycynie, a z drugiej strony na fizyce, która dostarcza technologii i urządzeń pozwalających na precyzyjne badania losów ksenobiotyków w żywych organizmach oraz mechanizmów działania tych substancji. Racjonalne metody poszukiwania leków są coraz ważniejsze w nowoczesnym przemyśle farmaceutycznym oraz jego sektorze badawczo-rozwojowym. Farmaceutyki coraz lepiej imitują naturalne efekторы, a współczesna cywilizacja nie może obyć się bez leków, które nie tylko leczą, lecz także poprawiają jakość naszego życia.

Mimo istotnych trudności projektowanie coraz częściej staje się integralną częścią poszukiwania nowych leków. Projektowanie molekularne jest nauką w dużym stopniu interdyscyplinarną. Współcześnie zaś w metodach projektowania molekularnego w coraz większym stopniu wykorzystuje się techniki obliczeniowe oraz informatykę. Konstruowaniem zaprojektowanych obiektów molekularnych zajmuje się synteza organiczna. Obecnie większość nowych leków to związki syntetyczne. Także współczesne metody syntezy organicznej korzystają ze wsparcia informatycznego. Interdyscyplinarne połączenie tradycyjnych kierunków chemii oraz informatyki doprowadziło ostatecznie do uformowania się chemoinformatyki (ang. *chemoinformatics*, *cheminformatics*, *chemiinformatics*), przedmiotu, w którego polu zainteresowania leży informatyka projektowania molekularnego oraz informatyka cząsteczkowej chemii jako podstawowego obiektu manipulacji w projektowaniu molekularnym.

Na polskim rynku księgarskim dostępnych jest wiele podręczników poświęconych chemii leków oraz projektowaniu leków, brakuje natomiast podręcznika poświęconego chemoinformatyce. W zamyśle autorów niniejszy skrypt ma za zadanie wypełnić tę lukę. Ponieważ w swych źródłach chemoinformatyka łączy się z projektowaniem molekularnym, wyeksponowaliśmy w szczególności problemy chemoinformatyki leków. Odpowiada to profilowi nowych specjalności: chemii leków oraz chemii informatycznej, uruchomionych w Instytucie Chemii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

W skrypcie umieszczono także dwa rozdziały poświęcone bazom danych chemicznych oraz wykorzystaniu zasobów internetowych w chemii i chemoinformatyce. Rozbudowana wersja tych rozdziałów dostępna jest w postaci ćwiczeń w projekcie iCSE (icse.us.edu.pl).

Redakcja
Magdalena Starzyk

Projekt okładki
Hanna Olsza

Korekta
Joanna Zwierzyńska

Łamanie
Hanna Olsza

Copyright © 2018 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 1644-0552

ISBN 978-83-8012-896-5 (wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-897-2 (wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie II. Ark. druk. 18,0.
Ark. wyd. 20,5. Papier offset. kl. III, 90 g
Cena 30 zł (+ VAT)

Druk i oprawa:
„TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław